

HALISTEN TEOLLISUUSHISTORIA, OSA I/4

Kosken synnystä maistraatin aikaan vuoteen 1744

Timo Leinonen

Sisällysluettelo

HALISIIN SYNTYY KOSKI NOIN 800 – 1000 LUVULLA.....	1
TURUN PIISPA RAKENNUTTA A PADON JA MYLLYN HALISIIN, ENSIMMÄISET KIRJALLISET TIEDOT 1352	2
KRUUNUN VALTA ALKAA HALISSA 1500 -LUVULLA	2
TEOLLINEN TUOTANTO ALKAA, VERKAKUTOMO PERUSTETAAN 1545	3
KRUUNU LUOVUTTA HALISTEN HALLINNON TURUN KAUPUNGILLE 1600 LUVULLA	4
MYLLYT KAMPPAILEVAT VAIKEUKSIEN KANSSA, GUSTAF WITTFEET VOOKRAA LAITOKSET 1722	5
MAISTRAATIN AIKA ALKAA 1744.....	5

Halisiin syntyy koski noin 800 – 1000 luvulla

Suomen teollisuuden juuret löytyvät Aurajoen Halisten koskialueelta ja siellä olleista myllyistä ja teollisuuslaitoksista. Aurajoen laakso oli jo rautakaudella maamme tärkeimpiä asutuskeskuksia. Maanviljely oli ilmeisesti silloin valtaelinkeino. Aurajoen jokilaakso oli keskiajalla aluetta ympäröivien kylien peltojen keskellä.

Aurajoen suun alue on ollut silloin kauppapaikka, jossa on ollut yhteydet Itämeren suurimpiin kauppakeskuksiin. Kauppapaikka on hyvinkin voinut olla Halisten kosken yläpuolella silloin, kun Aurajoki oli purjehduskelpoinen myös nykyisen kosken alueella.

Tilanne muuttui, kun koski alkoi muodostua 800–1000-luvulla, kun maa nousi, ja Halisten koski muodosti Aurajoen suun. Vähäjoki oli vielä silloin itsenäinen joki, joka laski mereen Koroisissa. Markkinapaikka on silloin saattanut olla tämän Koroisten niemellä, jonne johti myös teitä sisämaasta.

Koroisista tuli joka tapauksessa kirkollinen keskus, kun alueelle siirrettiin Nousiaisista piispanistuin vuonna 1229. Kun maa nousi ja laivat kasvoivat, piispan istuin siirrettiin joki vartta ylös nykyisille paikoilleen vuonna 1290. Itämerellä vaikuttanut merirosvo yhteisö, ns. vitaaliveljet tuhosivat vuonna 1396 Koroisten niemelle jäljelle jääneet kirkolliset arvorakennukset

Turun piispa rakennuttaa padon ja myllyn Halisiin, ensimmäiset kirjalliset tiedot 1352

Kirkko myös hankki hallintaansa useita Halisten lähellä olleista maatiloista Koroisten tilan lisäksi kuten esimerkiksi Paaskunnan tila Kaarinan pitäjän puolella. Tiloilla oli osuus Halisten koskeen ja sen käyttövoimaan. Näin kirkosta tuli myös Halisten myllylaitosten haltija. Halisten myllyjen rakentamisvuodesta ei ole tietoa. Niitä pidetään Suomen ensimmäisinä vesimyllyinä.

Ensimmäinen kirjallinen maininta myllyistä ja niihin liittyvästä suluista on vuodelta 1352, kun piispa Hemming teki sopimuksen Halisten kosken yläpuolella asuvien Kaarinan ja Liedon pitäjien talonpoikien kanssa siitä, että Halisten kosken myllysulut pidetään avoinna kolme viikkoa keväällä ja kolme viikkoa syksyllä korkean veden aikana, jotta kala olisi voinut esteettä nousta kosken yläpuolelle. Sopimuksen tarkoituksena oli varmistaa se, että talonpojat saattoivat kalastaa kosken yläpuolella.

Piispa Hemming oli hankkinut kirkolle Koroisiin nähden Aurajoen vastakkaisella rannalla sijainneen Kairisten tilan vuonna 1345. Myös Halisten kylän kolme taloa siirtyivät vähitellen kirkon instituutioiden, pyhän Olavin luostarin ja Turun arkkiteinin hallintaan. Luostarin talon oli ilmeisesti Tätilä, joka sai myöhemmin nimekseen Kreula. Arkkiteinin talojen nimet olivat vastaavasti Kallonen, eli Komonen ja Löytänä, eli Frantti.

Halisten kylän taloilla oli koskeen liittyviä oikeuksia. Niinpä talot myös rakensivat käyttöönsä omat myllynsä. Näin 1500-luvun alkuun tullessa Halisissa oli niin piispalla, luostarille kuin Turun arkkiteinilläkin oma myllynsä.

Halisten piispanmylly mainitaan asiakirjoissa ensi kerran vuonna 1407. Kysymys oli siitä, että lietolaiset olivat valittaneet, että piispa Bero oli tukkinut Aurajoen myllypadolla. Pidetyssä katselmuksessa todettiin, että piispan pato oli sopimuksen mukainen. Kallioon hakattu uoma sen sijaan määrättiin kuitenkin tukittavaksi.

Vuonna 1468 käräjäitiin luostarin ja Halisten kylän talollisen kesken siitä, oliko luostari rakentanut myllyn pitoon liittyvän talon talollisten maalle myllynsä välittömään läheisyyteen. Päätöksen mukaan talo oli kylän mailla ja se oli siirrettävä takaisin alkuperäiseen paikkaansa kauemmas koskesta.

Kruunun valta alkaa Halisissa 1500 -luvulla

Kustaan Vaasan aikana 1500-luvun alussa tapahtui suuria muutoksia niin Turussa kuin Halisten kosken alueella. Ruotsi irtaantui Tanskan kuninkaan johtamasta Kalmarin unionista, nykyinen Suomi nimettiin Ruotsin maakunnaksi, Kustaa Vaasa kruunattiin Ruotsin kuninkaaksi, kirkon omaisuus takavarikoitiin valtiolle suurilta osiltaan uskonpuhdistuksen myötä. Uskonpuhdistus käynnistyi Västeråsin valtiopäivien päätöksellä vuonna 1527.

Käytännössä nämä suuret muutokset valtakunnan tasolla merkitsivät Halisissa sitä, että niin Halisten kylän talot kuin myllyt siirtyivät kirkolta vähitellen valtiovallalle, kruunulle, jonka käskynhaltijan hallintokeskus sijaitsi Turun linnassa.

Linna eli silloin kukoistuskauttaan. Sitä uudistettiin ja laajennettiin merkittävästi vuonna 1556. Töitä johti saksalainen Freiburgista kotoisin oleva rakennusmestari Jacob Richter. Samalla uudistettiin myös valmistustekniikkaa. Mukaan tuli kirveiden ja puukkojen lisäksi sahoja, sorvia ja liimaa saksalaisten puuseppien myötä.

Vuonna 1562 Juhana toi linnaan puolisoikseen Puolan kuninkaan sisaren Katariina Jagellonican. Linnan salit sisustettiin renessanssityyliin kalliilla seinävaatteilla ja muilla seinävaatteilla. Seuraavana vuonna valta kuitenkin jo vaihtui ja Juhana herttua vangittiin. Linnan loistoajat jäivät taakse.

Halisten kosken kolme myllyä siirtyivät valtiovallalle seuraavasti: luostarin mylly vuonna 1538, arkkiteinin mylly vuonna 1542, ja ilmeisesti viimeisenä piispan mylly vuonna 1547. Halisten kylän talot taas ilmeisesti seuraavasti: luostarin talo, Tätilä, samana vuonna kuin myllykin, eli vuonna 1538, arkkiteinien talot, Kammonen ja Löytänä taas vastaavasti 1542.

Jauhomyllyjen tämän kauden toiminnasta tiedetään, että vuonna 1542 linnan vouti Tuomas Ryting jauhatti jossakin Halisten myllyssä noin 24 000 litraa ruista. Parin vuoden päästä, eli vuonna 1554 Turun linnan käskynhaltija Simo Tavast sai kuninkaalta määräyksen rakentaa uusi mylly Halisiin. kevät tulva 1570-luvun alussa vei mennessään yhden myllyistä, joka rakennettiin uudelleen vasta 1586.

Teollinen tuotanto alkaa, verkakutomo perustetaan 1545

Linnan vallan aika merkitsi Halisten tuotantotoiminnan monipuolistumista. Vuonna 1545 Halisiin perustettiin verkakutomo. Verkakutomon perustaminen Halisiin oli merkittävä asia jo sen takia, että sitä pidetään maamme ensimmäisenä teollisuuslaitoksena, manufaktuurina. Näin voidaan sanoa Halisten olevan Suomen teollisuuden syntypaikka.

Verka on ohueksi vanutettua villakangasta. Nykyisin verkatyypistä kangasta käytetään esimerkiksi biljardi- ja kasinopelipöytien päällysteenä.

Sarkakankaasta verka erosi siinä, että se ohuempaa ja hienompaa. Pehmeys saatiin aikaan vanumalla ns. valkkimyllyssä. Raaka-aineiltakin vaadittiin enemmän. Siksi lampaita tuotiin Englannista saakka, tosin myös suomalaisten lampaiden villaa käytettiin verkakankaan raaka-aineena.

Verka oli ollut tärkeä tuontitavara 1300- ja 1400-luvulla, jolla maksettiin myös virkamiesten palkkoja. Sen myyntikin oli luvanvaraista. Kotimaisella tuotannolla pyrittiin vähentämään tuontitarvetta ja samalla säästämään valtion varoja.

Verkakankaan valmistus tapahtui vaiheittain sekä Turun linnassa ja Halisissa. Linnassa villa kehrättiin langaksi, joka sitten kudottiin kankaaksi. Kangas kuljetettiin Halisiin, jossa se vanutettiin ja värjättiin. Valmista

kangasta kutsuttiin Turun tai Halisten veraksi. Sitä oli väriltään ainakin valkoista, harmaata, mustaa, ruskeaa, punaista ja vihreää. Tuotantomäärä lienee ollut noin 600 – 800 metriä.

Tehtaan vanutusyksikkönä toimi Halisten teollisuuden historiaa tutkineen Veli-Pekka Toropaisen mukaan entinen arkkiteinin jauhomylly. Laitoksella oli henkilökuntaa yhteensä linnan tuotantoyksikkö, ns. kankuritupa mukaan lukien noin 16.

Turun linnan aikaan valtiovallalla oli myös oma kalastuslaitos Halisissa, joka tuotti kuivattua kalaa linnan tarpeisiin. Esimerkiksi laitoksesta toimitettiin vuonna 1552 128 kg (15 leiviskää) kuivia säynäviä Turun linnaan.

Kruunu luovuttaa Halisten hallinnon Turun kaupungille 1600 luvulla

Vuonna 1614 Turun linna paloi. Palon jäljet korjattiin, mutta vain osa linnan tiloista otettiin uudelleen käyttöön. Näihin aikoihin Turun kaupunki kiinnostui Halisten laitoksista. Kaupunki pyysi kruunulta lupaa selvittää, olisivatko ne mahdollista siirtää kaupungin käyttöön.

Kaupunki sai luvan selvityksen tekoon vuonna 1634. Ehtona oli se, että muutoksesta ei saa aiheutua mitään vahinko kruunulle. Seuraavan vuoden, eli vuoden 1635 lopulla kaupunki sai Halisten jauhomyllyt käyttöönsä. Luovutuksen ehtona oli se, että niiden tuotto tuli käyttää kaupungin hallinnosta vastaavien pormestarien ja raadin palkkaukseen.

Päätös jauhomyllyjen uusimisesta tehtiin vuonna 1636. Uudet myllyt saatiin käyttöön vuonna 1638. Kaupunki luopui varsin pian itse myllytoiminnasta. Vuonna 1653 myllyt vuokrattiin nimittäin kaupungin leipureille. Vuosivuokra oli 550 kuparitaalaria.

Kaupungin asema Halisissa vahvistui edelleen. Vuonna 1645 kaupunki sai kruunulta luvan aloittaa uudelleen keskeytyksissä olleen kankaan valmistuksen vuokraa vastaan. Kruunulle maksettavan vuokran suuruus oli kolme tynnyriä jauhoja. Tynnyri vastaa noin 165 litraa.

Verkakankaan sijasta nyt valmistettiin sijasta säämiskä ilmeisesti sotaväen tarpeisiin. Säämiskä oli arvokasta kuten verkakin. Sitä valmistettiin pääasiassa vuohennahasta, joka pehmitettiin tamppaamalla sitä suurilla puuvasaroilla veden kanssa ns. säämiskitamppimyllyssä.

Jo viiden vuoden päästä kaupungin asema vahvistui edelleen. Kruunu antoi vuonna 1650 kaupungille oikeuden käyttää tamppimyllyn vuokra raadin palkkaukseen. Samana vuonna kruunu luovutti myös kaupungille Komoisten ja Frantsin tilat maistraatin palkkatiloiksi.

Myllyt kamppailevat vaikeuksien kanssa, Gustaf Wittfoot vuokraa laitokset 1722

Vuosi 1684 oli niin kuiva, että satomäärä jäi puoleen tavallisesta. Lisäksi 1690-luvulla lienee ollut useampia katovuosia. Nämä seikat yhdessä kulkutautien kanssa johtivat siihen, että 1700-luvun alussa koko myllytoiminta lamaantui ja rakennukset rappeutuivat.

Tilannetta pahensi Kaarle XII aikainen suuri Pohjansota ja sitä seurannut isovihan aika. Venäläiset miehittivät Turun vuonna 1713. Valtaosa kaupungin porvareista ja säätyläisistä pakeni Ruotsiin.

Kun Uudessakaupungissa solmittiin rauha vuonna 1721, myös Halisten myllylaitosten oloja voitiin taas ruveta kohentamaan.

Seuraavana vuonna, eli vuoden 1722 alussa kaupunki tekikin jo sopimuksen kauppias Gustaf Wittfootin kanssa Halisten myllylaitosten vuokraamisesta 20 vuodeksi. Sopimukseen kuului velvoite uudistaa säämiskätamppimyly, molemmin puolin jokea olevat jauhomyllyt sekä myllärituvat ja aitat tuotteiden varastointia varten.

Sopimuksen aikana syntyi kosken käyttöoikeuksien vuokraajan ja Halisten talollisten välillä kiistaa siitä, onko koskivoiman ja – alueen vuokraajalla myös kalastusoikeus koskessa. Talolliset katsoivat, että kalastusoikeus kuuluu vain Halisten kylälle. Asiaa käsiteltiin Maarian kihlakunnan oikeudessa.

Gustaf Wittfooth kuoli pian sopimuksen teon jälkeen, jonka jälkeen sopimus siirtyi hänen kuolinpesälleen, jota hallinnoi hänen leskensä, ja hänen jälkeensä taas heidän kaksi poikaansa sopimuskauden loppuun saakka, eli vuoteen 1742. Pojat olisivat olleet valmiit jatkamaan sopimusta, mutta kaupunki edellytti vuokran korotusta, johon pojat eivät olleet valmiit. Ilmeisesti he pelkäsivät levottoman sota-ajan liiaksi vaikeuttavan taloudenpitoa.

Katselmuksessa 1742 Wittfoothin sopimuskauden päättyessä rakennus- ja laitospöytäkirjan tilan todettiin olevan seuraava: Nummen, elin Kaarinan puolella oli mylly, käyttökelvottomassa kunnossa oleva mylläriin aitta, karjasuoja, sauna ja jauhoaitta. Maarian puolella taas mainitaan olleen mylly ja romahtanut pato. Ilmeisesti jäiden lähtö oli vaurioittanut pahasti laitteistoja ja niiden suojarakennelmia.

Maistraatin aika alkaa 1744

Wittfoothin vuokrauskauden umpeuduttua 1744 Halisten laitosten hallinnointi järjestettiin uudelleen.

Kaupungin puolelta vastuu laitoksista jaettiin mm. järjestysasioista vastaavan maistraatin sekä kaupungin taloushallinnosta vastaavan, porvaristosta koostuvan kaupungin vanhempien kesken.

Maistraatti vastasi laitosten toiminnasta ja nimesi jonkun jäsenistään vastuuhenkilöksi tähän tehtävään. Vanhemmat taas myönsivät maistraatin esityksestä varat korjauksiin ja muutoksiin, valvoivat näitä töitä sekä hankkivat tarvikkeet niitä varten.

Laitokset jaettiin kahteen yksikköön: valkkimyllyyn ja kahteen jauhomyllyyn. Toinen jauhomyllyistä oli Halisten kylä puolella ja sitä kutsuttiin Maarian puolen myllyksi. Samalla puolella oli myös valkkimylly. Vastakkaisella puolella jokea olevaa jauhomyllyä kutsuttiin taas Nummen puolen myllyksi.

Maistraatti otti jauhomyllyt suoraan hoitoonsa palkkaamalla itse myllärit ja muun henkilökunnan. Valkkimylly sen sijaan vuokrattiin muiden käyttöön.

LÄHDE

Leinonen, Timo. ”Halisten teollisuushistoria Julinin aikaan vuoteen 1824. Jauhoja, verkkaa, säämiskää ja purjekangasta”. Koroiset 3/2009, s. 8-9